

Леонід Залізняк

УКРАЇНА ТА РОСІЯ: ВІЙНА ЦИВІЛІЗАЦІЙ

У наш драматичний час чергового українського відродження Україна знову спинається на ноги, вже вкотре пробує відбудувати незалежну державу – власний дім, без якого український народ приречений зійти з арени історії. Відбувається це в умовах чергової військової агресії Російської імперії, що вже кілька сторіч насильно утримує Україну в статусі завойованої колонії.

Для українців, які захищають від російської агресії свою батьківщину, це безумовно вітчизняна війна, яка, однак, має виразні ознаки збройного зіткнення вищого порядку, що зветься війною цивілізацій. Останню визначають як військовий конфлікт вищого порядку між суспільствами різної ментальності, культурної орієнтації, історичної пам'яті, традиції. Іншими словами, російсько-українська війна 2014-2016 рр. – це війна різних світів, війна між різними людськими цивілізаціями.

Прихильники комуністичної партії в м. Києві під час відкриття пам'ятника Владіміру Леніну на Бессарабській площі 27 листопада 2009 р. Пам'ятник був пошкоджений українськими активістами. (фото: Єфрем Лукацький)

Про суттєву ментальну різницю між українцями та росіянами неодноразово писали не тільки українські, а й російські філософи, письменники, історики, політики. «Україна – не Росія», – сказав один з останніх президентів України. Про глибоке культурно-історичне коріння українсько-російського ментального розколу багато писали не тільки українські, але й російські філософи, письменники, історики.

На принциповій різниці між народами Південної та Північної Русі наголошував російський письменник О. Толстой: «Є дві Русі. Перша – Київська, яка має своє коріння у світовій, а щонайменше – європейській культурі. Ідеї добра, честі, свободи, справедливості розуміла ця Русь так, як розумів їх увесь західний світ. А є ще друга Русь – Московська. Це – Русь Тайги, монгольська, дика, звіряча. Ця Русь зробила своїм національним ідеалом криваву деспотію і дику запеклість. Ця московська Русь з давніх-давен була, є і буде цілковитим запереченням всього європейського і запеклим ворогом Європи».

Фундатор такого популярного серед сучасної кремлівської еліти євразійства білоемігрант князь Микола Трубецькой 1921 р. писав: «Московська держава виникла завдяки татарському ярму. Руський цар став спадкоємцем монгольського хана. Скинення татарського ярма полягало в заміні татарського хана православним царем і перенесенні ханської ставки в Москву. Навіть персонально значний відсоток бояр та інших служилих людей московського царя складали представники татарської знаті» [15, с. 49].

На відміну від ментальної спадкоємиці Золотої Орди Росії, Україна здавна була органічною складовою європейської цивілізації. Про це неодноразово писали різні українські історики від М. Костомарова та М. Грушевського до І. Лисяка-Рудницького та Р. Шпорлюка [4, с. 9; 3]. «Найбільша частина національних відмін України від Московії пояснюється тим, що Україна до XVIII ст. (тобто встановлення російського панування) була більш зв'язана із Західною Європою в суспільному і культурному процесі», – писав у 1883 р. М. Драгоманов.

Зрозуміти глибинне підґрунтя цивілізаційного конфлікту між Європою та Євразією на землях України у 2014 р. допоможе аналіз історії України та Росії з позицій цивілізаційного підходу.

Цивілізаційна концепція всесвітньої історії

На рубежі тисячоліть сталася принципова зміна в розумінні історії людства. З середини XX ст. після робіт Освальда Шпенглера [19] і Арнольда Тойнбі [14] Європа сповідує цивілізаційний підхід до розуміння історичного процесу. На пострадянському просторі останній затвердився дещо пізніше – після розпаду СРСР.

Сучасні історики та політики розглядають всесвітню історію як боротьбу кількох світових цивілізацій між собою за місце під сонцем. Цивілі-

зації – це групи історично споріднених країн, яких об'єднує в конкурентному змаганні з сусідами спільна доля, культура, традиції. Вважається, що протягом ХХ ст. співіснували сім цивілізацій: японсько-корейська, китайська, індійська, мусульманська, латиноамериканська, західно-християнська з філією у Північній Америці (США, Канада) та східно-християнська. На пострадянських просторах дві останні більше відомі під назвами європейської та євразійської цивілізацій.

Кожна з цивілізацій мала власний шлях розвитку, неповторну історичну долю. Народившись від згасаючої попередниці, вона міцніє, досягає розквіту, дряхліє і, врешті решт, дезінтегрується, нерідко лишаючи після себе дочірні цивілізації. Перманентне мирне змагання між цивілізаціями в галузі економіки, технології, культури, ідеології періодично набувало збройної форми цивілізаційних війн.

Загибелі цивілізації передуює постання її світової держави, яку А. Тойнбі назвав золотою осінню або бабиним літом згасаючої цивілізації. Світовою державою греко-римської цивілізації була Римська імперія, а православної чи євразійської – Російська імперія, яка на останній фазі розвитку була представлена Радянським Союзом. Розпад згаданих імперій символізував дезінтеграцію відповідних цивілізацій. Отже, з позицій цивілізаційного підходу сучасна Російська Федерація є реліктом згасаючої східно-християнської чи євразійської цивілізації, що не витримала конкуренції з більш динамічною та ефективною західно-християнською чи європейською [19; 14; 20; 18; 7, с. 208-227; 8, с. 194-211].

А. Тойнбі вважав переможцем цивілізаційних змагань ХХ ст. західно-християнську (європейську) цивілізацію, яка запропонувала світу найбільш ефективну соціально-економічну модель. Підґрунтям останньої є приватна власність як основа ефективної і динамічної ринкової економіки. Економічна незалежність власника робить його самодостатньою, вільною особистістю, здатною протистояти узурпації влади з боку держави. На цьому ґрунті базується механізм європейської демократії (розподіл влади, парламентаризм, свобода слова і т. п.), що робить європейські країни багатими, безпечними для сусідів і відносно комфортними для людини. Європейська модель суспільного устрою виявилася найбільш динамічною, ефективною, відносно гуманною для людини і не агресивною до сусідів, чим і пояснюється її поширення в наш час по всій планеті.

Спосіб виробництва країн Європи К. Маркс називав античним або європейським, тоді як спосіб виробництва східно-християнської або євразійської цивілізації він же визначив як азійський. Останній заперечує приватну власність, а значить і ринкову економіку (капіталізм). Все в централізо-

ваній державі належить верховному лідеру (імператору, фараону, хану, царю, вождю тощо), представником якого на місцях є державне чиновництво. Громадяни не мають приватної власності й абсолютно залежать від держави, яка набирає форм азійської деспотії, що існує у формі агресивної милітаризованої імперії.

Античні автори визначали раба як людину, позбавлену майна. Оскільки приватна власність не властива азійському способу виробництва, то останній з часів єгипетських фараонів продукував рабство в різноманітних формах. Оскільки за К. Марксом «труд раба не буває продуктивним», то суспільства такого типу в наш час не витримують конкуренції з багатими країнами з динамічною ринковою економікою. У цьому полягає головна причина краху Радянського Союзу з його архаїчною, неринковою економікою, яка базувалася на примусовому азійському способі виробництва, що зародився на Стародавньому Сході ще в часи будівництва єгипетських пірамід.

Якщо європейські суспільства існують у формі національних держав (Франція, Швеція, Фінляндія, Угорщина, Польща та інші), то азійський спосіб виробництва породжує агресивні імперії (Перська, Золота Орда, Османська, Російська, СРСР).

Відповідно принципово новим підходам до світової історії на пострадянських просторах трансформувалися, набуваючи сучасного «цивілізаційного» іміджу, й численні історичні міфи, які залишилися в спадщину від старої імперської історіографії. Серед них і ніким не доведений неоколоніальний міф про споконвічну цивілізаційну належність українців не до Європи, а до Євразії. Численні праці сучасних російських авторів твердять про нібито беззаперечну цивілізаційну орієнтацію України протягом усього її історичного шляху, починаючи з Київської Русі, не на Європу, а на Євразію, цивілізаційним центром якої є Москва. Неупереджений аналіз історичних фактів свідчить, що Україна протягом середньовіччя та модерних часів генетично, соціально-економічно, культурно і ментально була тісно пов'язана з Європою, а в Російській імперії опинилася відносно недавно і не з власної волі.

Російські євразійці, починаючи з князя Миколи Трубецького [15, с. 49] та Георгія Федотова [17] і до Льва Гумільова [4] та сучасних геополітиків Москви вважають її прямим спадкоємцем імперії Чингізидів. Вона успадкувала і реалізувала в нових історичних умовах принесені монголами із завойованого ними Китаю принципи ефективного управління величезною імперією, в якій співіснували різноманітні народи Азії та Східної Європи. Саме завдяки монголам геополітичний центр Східної Європи був перенесений з Києва спочатку до Сараю, а потім у Москву, де знаходиться нині [4; 2]. Як писав М. Трубецької

[16, с. 147, 152]: «Російська держава... є наступником, спадкоємцем і продовжувачем великої справи Чингізхана».

Ці ідеї давно сповідують і розвивають провідні російські філософи, історики, поети. Згадайте слова Олександра Блока: «Да, скифы мы, да, азиаты мы с раскосыми и жадными глазами» або демонстративно золотоординський псевдонім російської поетеси Ганни Горенко-Ахматової, яка була матір'ю одного з провідних євразійців Росії Льва Гумільова. Навіть К. Маркс у роботі «Таємна дипломатична історія XVIII століття» підкреслював азійське коріння Російської імперії: «Московська держава зародилася у принизливих умовах монгольського рабства і являє собою типовий приклад східного деспотизму».

Однак, визнаючи євразійську цивілізацію на чолі з Москвою прямою наступницею Золотої Орди, геополітики сучасної Росії продовжують вважати Київську Русь першим історичним етапом євразійства. Якщо останнє принесли у Східну Європу монголи 1240 р. з Китаю, то яким чином княжий Київ X-XIII ст. міг бути носієм того ж євразійства?

Схожа по своїй абсурдності ситуація склалася і з етногенезом росіян, початок формування яких провідні російські історики та етнологи датують XII ст. «Великоросс вышел на арену истории вместе с князем Андреем Боголюбским» (тобто в другій половині XII ст.), – писав В. Ключевський ще сто років тому. Однак і в наші дні сучасна еліта Росії вважає Київську Русь, що постала за 300 років до появи росіян, першою своєю державою. Як виголошував класик «умом Россию не понять...».

Вищенаведене є яскравим свідченням заполітизованості та необ'єктивності багатьох історичних конструкцій російських колег щодо історичного місця та цивілізаційної належності Південної Русі та її прямих спадкоємців українців. Нова Росія не поспішає прощатися зі старими імперськими міфами відносно справжніх історичних спадкоємців Київської Русі. Натомість будуються нові міфи, що відповідають новомодним історичним концепціям і хворобливому маренню прибічників відродження Російської імперії.

Зокрема, не зважаючи на очевидну суперечливість і, навіть, абсурдність своїх тверджень, переважна більшість сучасних російських геополітиків продовжують вважати першою фазою євразійської цивілізації Київську Русь, хоча згадана цивілізація вкоренилася у Східній Європі лише з приходом татар.

У цій схемі офіційних російських істориків Україні відведено сумнівне місце споконвічної й органічної частини євразійської цивілізації з моменту її виникнення за доби Київської Русі. Чи дійсно це так і чи відповідає зазначена схема історичній реальності? Не має сумніву, що на момент розпаду Радянського Союзу ми були частиною євразійської циві-

лізації. Однак як і коли ми в ній опинилися – у княжу добу, в момент укладання Переяславської угоди чи пізніше? Що про це говорить аналіз історичних джерел?

Україна і Європа

Численні історичні факти суперечать твердженням багатьох російських геополітиків про споконвічне євразійство українців. Натомість маємо велику кількість переконливих свідчень про дуже давні органічні зв'язки України з Європою. Їх витoki були закладені греко-римськими впливами на територію України, початок яких сягає доби грецької колонізації Північного Надчорномор'я, тобто VII ст. до н. е. Європейська цивілізація успадкувала римську культуру, право, латину, державну релігію у вигляді християнства, бо постала на греко-римському культурно-історичному підґрунті, в територіальних межах його культурно-історичних впливів. Останні у Східній Європі територіально охоплювали Україну, до якої ідея державності потрапила з античного Середземномор'я і реалізувалася в Київській Русі одночасно з утворенням інших середньовічних держав Європи. Ця перша українська держава Русь за основними параметрами була типовим для середньовічної Європи державним утворенням, а отже органічною частиною молоді європейської цивілізації [8, с. 144, 145].

Держава Русь постала вздовж торговельного шляху з Балтії до Середземномор'я, що являв собою східну частину загальноєвропейської торгівельної мережі. На теренах Русі-України поширилась європейська срібна монета динарій, що є переконливим доказом домінування торгово-економічних зв'язків західного спрямування. Як свідчать династичні шлюби київських князів, політичні зв'язки Русі були теж спрямовані на Захід. «Тестем Європи» називали Ярослава Мудрого, найближча рідня якого була одружена з членами багатьох королівських династій Європи.

Поширення на Русі загальноєвропейської релігії християнства духовно інкорпоровало Київську державу в європейську духовну спільноту. Наголос євразійців на споконвічній із часів Святого Володимира київського принциповій конфесійній відмінності Русі від Заходу, є явним перебільшенням. Адже Київська Русь була християнською, але не православною в сучасному розумінні. Адже розкол між західним і східним християнством намітився лише у 1054 р., тобто в рік смерті Ярослава Мудрого, правління якого вважають часом найвищого розквіту Київської держави.

Контакти північно-східної Володимиро-Суздальської Русі з Європою перервало татаро-монгольське нашествя 1237-1242 рр. Однак Новгород, Псков, Полоцьк, Київ, Галич продовжили свій розвиток у лоні Європи. В Україні монгольське іго тривало вдвічі менше, ніж на Верхній Волзі, а саме 126 р. до поразки татар на Синіх Водах у 1363 р. На цей час лідерство в Південній Русі перебрало на себе Галицько-Волинське князівство, яке було

прямим нащадком і спадкоємцем княжого Києва. Данило Галицький встановив найтісніші зв'язки з Польщею та Угорщиною. З метою організації хрестового походу проти татар він тісно контактував з папою римським, представник якого коронує князя як європейського короля. У країні поширилася латина, якою написані останні грамоти галицьких князів. Галицько-Волинське князівство економічно, політично та культурно було пов'язане з Європою настільки тісно, що нерідко називалося в європейських хроніках королівством.

Україна втратила незалежність у литовсько-польський період XIV-XVIII ст., але зберегла тісні зв'язки з Європою. Адже Литва та Польща були периферійно європейськими країнами. Європейська монета ходила в Україні з кінця X ст. до початку XVIII ст., тобто до правління І. Мазепа включно. Це переконливо свідчить про західні зв'язки української економіки протягом середньовіччя та модерних часів.

Зв'язки України з Європою суттєво зміцнилися в козацькі часи. Саме аграрна колонізація українських степів XVI-XVIII ст. була спричинена потужним розвитком Європи і зростанням попиту на українське збіжжя та іншу сільськогосподарську продукцію. Колонізація родючих земель лісостепової та степової України в умовах татарської небезпеки набула збройної форми. Тобто сам феномен українського козацтва пов'язаний із глобальними соціально-економічними процесами у пізньосередньовічній та модерній Європі. Сільськогосподарська продукція вивозилася на захід чумацькими валками через Краків і Гданськ. А чумакування – це оптова торгівля, різновид ринкової економіки, властивий ранньобуржуазній Європі.

Буржуазна революція, що прокотилася континентом у XVI-XVIII ст. вплинула і на Україну. Дослідники неодноразово відзначали її виразні риси у Хмельниччині. Показово, що лідер англійської буржуазної революції О. Кромвель привітав Богдана Хмельницького з перемогою. Після козацького повстання середини XVII ст. поміщицьке феодальне землеволодіння поступилося козацькій займанщині, що, по суті, була примітивною формою приватної власності на землю, на якій базується русійна сила європейської цивілізації – ринкова економіка. На зміну феодальним маєткам із кріпаками прийшло засноване на приватній власності на землю, найманій праці та оптовій торгівлі (чумакуванні) ринкове сільське господарство.

Заснована Богданом Хмельницьким козацько-гетьманська держава знаменувала початок становлення в Україні правового суспільства європейського типу, що передбачало не властиву євразійській цивілізації виборність посадових осіб. Обраний гетьман, полковник, сотник чи війт уособлювали владу на певній території тільки до наступних виборів. Міста користувалися демократичним європейським магдебурзьким правом, яке пе-

редбачало виборність вїйта (мера) міста. Судову владу здійснювали незалежні від державної адміністрації суди на засадах Литовського Статуту, що ґрунтувався на праві Київської Русі.

У XVII-XVIII ст. Україна була країною європейської освіти і культури. Письменними були навіть селяни. За свідченням іноземця Павла Алепського, «мало не всі українці й більша частина їх жінок вміють читати». Особливо вражали іноземців багатоголосний партесний спів і знання українцями нотної грамоти. За зразками європейських університетів у Києві був заснований перший вищий навчальний заклад Східної Європи – Києво-Могилянська академія, яку закінчила більшість українських гетьманів і старшини. Чимало було випускників західних університетів. Серед освічених людей України поширилася латина – мова науки та міжнародного спілкування в Західній Європі [11, с. 12-58]. Нагадаю, що на той час значна частина оточення Петра I була взагалі неписьменною (наприклад О. Меншиков).

В усіх видах мистецтва у козацькі часи поширився європейський стиль бароко, що в Україні набув своєрідних форм, які отримали назву козацького бароко. До речі, ізольована від Європи Росія так і не створила власного стилю бароко й отримала його в готовому вигляді з України або безпосередньо від Європи у XVIII ст. (архітектура Петербургу).

Після поразки Івана Мазепи Петро I розпочав насильницький відрив України від Європи через агресивну політику державного меркантилізму. Він розорив українське купецтво, наказавши вивозити збіжжя з України на Захід лише через Ригу, Петербург і Архангельськ. Українські купці обклалися непосильним митом, тоді як їх російські колеги, які погоджувалися переїхати до Малоросії, отримали право на безмитну торгівлю. Щоб якось вижити, українське купецтво намагалося взяти в компаньйони росіянина. Росіян також наймали візниками, бо з них на кордоні не брали мита. Паралельно була проведена жорстка грошова реформа, яка остаточно вирвала Східну Україну зі сфери обігу європейської монети та європейського ринку [6, с. 397-403].

Насиллям і позаекономічним примусом розпочалося втягування козацької України в неринкове, кріпацьке господарство Російської імперії. Разом з тим, видатний український історик та економіст О. Оглоблін переконливо показав, що українська економіка лишалася інкорпорованою в європейську не тільки у XVIII, XIX, а навіть на початку XX ст. – аж до приходу до влади більшовиків.

Сумними віхами поглинання України деспотичною євразійською імперією було скасування Гетьманщини 1764 р., знищення Січі 1775 р., введення кріпацтва 1783 р., переведення освіти, друкарства та церковної служби на російську мову. Символом поневолення Східної України Росією

можна вважати імператорський указ 1801 р. про заборону будівництва церков у «малоросійському стилі», тобто в стилі козацького бароко.

На відміну від Лівобережжя та Подніпров'я, Західна Україна і насамперед Галичина входили до складу європейських держав аж до середини ХХ ст. Спочатку це була Австро-Угорщина, а у міжвоєнний період – Польща. Незважаючи на відсутність державного суверенітету, національне гноблення, Галичина і Волинь зберегли тісні культурні та економічні зв'язки з Європою. Завдяки незрівнянно вищому рівню громадянських свобод у Галичині порівняно зі Східною Україною, галичани зберегли національну українську свідомість. Її не вдалося знищити навіть жорстокими репресіями проти свідомих українців Західної України, які півсторіччя проводила Москва після її загарбання 1939 р. Європейська національна свідомість галичан стала потужним каталізатором національно-визвольних змагань українців у наш час.

Отже, неупереджений аналіз історії Східної Європи спростовує імперський міф про Україну як споконвічну частину євразійської цивілізації, серцем якої є Москва. Україна остаточно була поглинена східноєвропейською цивілізацією, яку уособлювала Російська імперія та її прямиї спадкоємець СРСР, лише в середині ХХ ст. з приєднанням Галичини до СРСР. Історичні факти переконливо свідчать, що ми опинилися в очолюваній Москвою євразійській спільноті зовсім недавно, не з власної волі, а внаслідок імперської експансії зі сходу.

Євразійська цивілізація і Росія

Як йшлося вище, класики євразійства М. Трубецької та Л. Гумільов вважали Московське царство XV ст. прямим історичним нащадком євразійської імперії Чингізидів. Нединамічна євразійська економіка, яка базувалася на примусовій праці та запереченні приватної власності, створювала передумови для відставання, стагнації та неминучого краху суспільств, які на ній базувалися.

Деспотичний державний устрій укорінився у Східній Європі лише в XIV-XV ст. з формуванням Московської централізованої держави. Однак окремі елементи абсолютного самодержавства Андрій Боголюбський запровадив на Верхній Волзі ще в середині XII ст. Пізніше вони стали благодатним ґрунтом для вкорінення тут золотоординського варіанту азійської деспотії, який принесли татари із завойованого Китаю.

У XIII ст. Русь стала полем битви двох цивілізацій. Якщо татари уособлювали собою Азію, то лівонський орден Прибалтики – Європу. Вибір на користь Азії першим зробив легендарний герой російської історії Олександр Невський. Усі свої сили він спрямовує не проти татар, які власне розгромили Київську державу, а проти експансії Європи на руські землі. Фактично своїми перемогами над шведськими та німецькими лицарями 1240

та 1242 рр. він захищав право Північно-Східної Русі на азійський шлях розвитку [9, с. 28-30].

У XIII ст. у середньовічній Європі бурхливо розвивалося ремесло і торгівля, збагачуючи бюргерство, яке протистояло абсолютній владі королів. Подібні процеси мали місце і на Русі, де розвиток ринкових відносин зумовив збагачення купецтва та міщан, які чинили спротив встановленню абсолютної влади князя. Місто могло навіть вигнати князя і закликати на його місце іншого. В умовах конфлікту з міщанами, які не хотіли ділитися грішми і владою з князем, О. Невський спирається на татар. Останні, в свою чергу, були зацікавлені в князівській адміністрації як інструменті збирання данини. Князь заходився стягувати податки для Золотої Орди, за що отримав у своє розпорядження ярлик на велике княжіння і татарську кінноту. З її допомогою О. Невський жорстоко придушує антитатарські повстання в ряді міст Північної Русі, знищуючи паростки європейського способу виробництва і закладаючи підвалини азійської деспотії.

Головний удар татарської навали взяли на себе міста Русі. Крім того, що були зруйновані ремесла і торгівля, міста стали головним джерелом данини для хана. Активну участь у її збиранні слідом за О. Невським беруть князі, які починають виконувати роль намісників хана у поневоленій Русі. Відтік грошей загальмував розвиток ринкових відносин, призвів до відновлення натурального товарообміну. Припинилося накопичення капіталів і перетворення міщан на середньовічне бюргерство, в середовищі якого пізніше зародилися буржуазні відносини. Тобто, саме татари загальмували розвиток міст на Русі. У Західній Європі він продовжився в напрямку становлення ринкової економіки і правового суспільства [9, с. 28].

Так на Русі була реалізована типова для всієї величезної монгольської імперії державна модель. На підкорених територіях монголи не створювали з нуля власну адміністрацію, а спиралися на місцеву управлінську структуру. Головною функцією місцевої влади було збирання данини, а завойовники лише здійснювали жорсткий військовий контроль поневолених регіонів.

Зроблений О. Невським вибір азійського шляху розвитку закріпився за московського князя Івана Калити (1325-1340 рр.), який прославився кривавими погромами повсталі проти татар Твері і став за це головою золотоординської адміністрації на Верхній Волзі. І. Калита «поєднував риси татарського блюдолиза і головного монгольського раба», – писав К. Маркс. За вірну службу ханові (збирання податків та придушення антитатарських повстань) він отримав право на приєднання до Москви сусідніх князівств. Так, за допомогою татарської кінноти почалося «збирання» Москвою руських земель, на яких остаточно закріпився золотоординський варіант деспотії східного типу [12, с. 116-119].

Навіть після перемоги над татарами на Куликовому полі 1380 р. Московське князівство фактично лишалося улусом Золотої Орди. В моду увійшов татарський одяг, знать переходила у мусульманство, а татарська мова стала мало не державною за Василя II. Державний устрій Московського князівства формувався значною мірою за золотоординськими стандартами. Це стосується адміністрації, війська, митниці, пошти, транспортно-го зв'язку, фінансової та грошової систем тощо. Навіть терміни «таможня», «казначейство», «ямщик», «деньги», «базар» мають тюркське походження. На ранніх московських монетах присутні татарські написи. Грошову систему також запозичено з Орди. Це стосується як основних номіналів грошей (деньга, алтин та ін.), так і способів карбування монети. За золотоординською технологією в Москві карбували гроші з XIV ст. до 1699 р., коли Петро I європеїзував грошову систему імперії.

Молоде Московське князівство потребувало сильної армії. У ті часи неперевершеною ударною силою була татарська кіннота. Московські князі радо запрошували на службу татарську знать із дружинами, які осідали в столиці та інших містах держави. Саме тому серед російського дворянства так багато татарських прізвищ: Салтикові, Шереметьєви, Юсупови, Булгакови, Басманови, Кутузови тощо. Ці періодичні ін'єкції татарської крові супроводжувалися трансплантаціями цілих військових азійських структур. Наприклад, опричнина була запозичена і перенесена на московський ґрунт Іваном IV із татарської військової практики.

Образний опис становлення московської деспотії східного типу під впливом Золотої Орди надає російський філософ Г. Федотов у книзі «Росія та свобода». «У самій московській землі вводять татарські порядки в управлінні, суді, збиранні данини. Не із зовні, а з середини татарська стихія оволодіває душею Русі, просочується у плоть і кров. У XV ст. тисячі хрещених і нехрещених татар йшли на службу до московського князя, поповнюючи ряди служивих людей, майбутнього дворянства, заражаючи його східними поняттями та степовим побутом. Саме збирання земель відбувалося східними методами. Знімався весь верхній пласт людності й вивозився до Москви, де замінювався прийшлими та служивими людьми. Без винятку викорчувували всі місцеві особливості та традиції...

Усі стани були прикріплені до держави службою і тяглом. Людина вільної професії була явищем немислимим у Москві... Кріпосна неволя стала повсюдною саме тоді, коли вона відмирала на Заході. Рабство диктувалося не примхами володарів, а новим національним завданням: створення імперії на злиденному економічному підґрунті. Тільки крайньою напругою, залізною дисципліною, страшними жертвами могла існувати ця злиденна, варварська, безкінечно розростаюча держава».

Не останню роль у формуванні московської деспотії відіграла церква. Загальновідому віротерпимість татар російський історик М. Покровський пояснює активним співробітництвом московського православ'я з татарами. Це було вигідно останнім, оскільки церква «молилася за хана». Правове становище церкви починають визначати ханські ярлики. Навіть після звільнення з татарської неволі московські церковники XV ст. підкреслювали свій високий статус, посилаючись на сім ханських ярликів. Московська деспотія була створена значною мірою з допомогою маріонеткової церкви [12, с. 162-171].

Однак класична модель східної деспотії, що спирається на бюрократично-військовий служивий стан, склалася в Росії не одразу. Значний внесок у її формування зробив Іван IV Грозний (1546-1584 рр.) [9, с. 53-66]. Незважаючи на несприятливі умови XVI ст., у Росії почало розвиватися ринкове господарство. Багаті землевласники-бояри відпускали кріпаків на оброк. Селяни налагоджували товарне виробництво зерна, яке вивозили в Європу через Псков і Новгород. Ці міста йшли європейським шляхом розвитку, мали самоврядування і тісні торговельні зв'язки з ганзейським союзом міст Західної Балтії [9, с. 20-224].

Свобода базується на незалежному від верховної влади джерелі прибутків. Іван IV розумів, що економічна незалежність виробника породжує політичну свободу, а відтак підриває абсолютну деспотичну владу великого князя. Щоб зберегти монополію на владу, він знищує перші паростки ринкової економіки в Росії разом з її носіями.

Для цього за золотоординським зразком створено спецвійська, своєрідну таємну поліцію – опричнину. Її головним завданням було знищення товарного виробництва зерна на боярських землях, а також осередків товарного, європейського способу виробництва в Новгороді та Пскові. Все це швидко і по-азійськи жорстоко було виконано опричниками. Тим більше, що за указом великого князя майно жертви діставалося вбивці [13, с. 216-224].

Отже, Іван IV віддав перевагу абсолютній владі перед ефективною ринковою економікою. Результати не забарилися. Міста і села спустошилися. Уся країна лежала в руїнах. Росія втратила вихід до Балтії. Прямим наслідком переходу до примусової, кріпацької праці була економічна, політична, військова та урядова криза початку XVII ст. У цей, так званий, «смутний час» у московському кремлі сиділи ставленики Польщі і Росія мало не втратила державність.

Незмірно зріс економічний та військовий потенціал Московського царства після приєднання України. У середині XVII ст. Україна за чисельністю населення перевищувала Московську державу. Нові землі московської корони були надзвичайно багаті не лише природними та людськими ресу-

рсами, а й мали розвинену для свого часу ринкову економіку європейського типу, значний інтелектуальний потенціал. Освічені українці понесли надбання європейської цивілізації до темної, пригніченої деспотичними порядками Москви [11, с. 59-110].

Неефективна примусова економіка приречла Московську державу на стагнацію і культурний, економічний та політичний тиск з боку більш динамічної західної спільноти. Захист від «нечестивого латинства» шляхом самоізоляції лише поглибив кризу Московського царства в XVI-XVII ст. «Прорубування вікна в Європу» Петром I було вимушеним актом, фактичним визнанням переваг Заходу, першою стратегічною поразкою східноєвропейської цивілізації у протистоянні Заходу.

Російська історична наука однозначно позитивно оцінює реформаторську діяльність Петра I (1672-1725). Але чи справді його реформи були спрямовані на уведення Росії до кола європейських держав? Він створив армію і флот за європейським зразком, європеїзував грошову систему, заснував численні заводи та мануфактури, вдягнув своїх придворних в європейські камзоли та перуки.

Однак усі ці заходи мали яскраво виражену мілітарну спрямованість. Петра I цікавила не розбудова економіки, а зміцнення військового потенціалу для експансії у західному та південному напрямках. Реформи проводили за рахунок надцентралізації влади, позаекономічного примусу до праці, посилення кріпацтва, а не розвитку ринкової економіки, як це робили в Європі. У кріпосницькій державі вільних рук не було і самодержавець вирішив проблему забезпечення нових заводів робочою силою, приписавши до них цілі села кріпаків. Експлуатація на металургійних заводах Уралу набула нелюдських форм, коли робітників приковували до тачок, живцем ховаючи під землю.

Тотальний наступ здійснювався і на внутрішній світ людини. Надцентралізація призвела до одержавлення духовної влади. За Петра I церква остаточно стала елементом імперського державного організму на чолі з окремим міністерством – Синодом.

Фактично лідер деспотії східного типу з архаїчною і неефективною системою господарювання намагався побудувати європейську економіку азійськими методами. До речі, аналогічну спробу примусової індустріалізації, подібну до військово-феодальних методів і з не менш катастрофічними наслідками для населення (особливо сільського) згодом повторив Сталін. Ідеалізація тиранів Івана Грозного, Петра I, Й. Сталіна російським суспільством демонструє євразійський ідеал правителя.

Одразу після смерті імператора Петра I відбувся різкий спад виробництва, а господарство без економічних стимулів набуло застійного, інертно-

го характеру. Успіхи, досягнуті в результаті насильства над підданими і економікою, виявилися нетривкими й ілюзорними [13, с. 182].

Російська імперія з її архаїчними азійськими суспільними відносинами та виробництвом не могла існувати поряд із розвиненою Європою, не сприймаючи її прогресивних впливів. З кінця XVIII до початку XX ст. у Росії відбувається складний і повільний процес засвоєння західних новацій. Це стосується не тільки культури, а насамперед сфери виробництва.

Починаючи з кінця XVIII ст., у Російській імперії дедалі виразніше виявляються елементи європейської економіки. Указом 1762 р. Катерина II легалізувала приватну власність поміщиків на земельні угіддя, які раніше держава надавала їм лише на час служби у війську або бюрократичному апараті імперії. Протягом XIX ст. відбувається поступове витіснення з Росії азійського способу виробництва капіталістичним, європейським.

Економіка імперії особливо інтенсивно переходить на європейські рейки після скасування кріпацтва і створення ринку робочої сили. Уральські заводи, засновані на кріпацькій праці, занепадають, а на півдні України виникає нова промисловість, що базується на найманій праці, ринкових відносинах, передовій технології, західних інвестиціях. Вражають темпи залізничного будівництва. Наприкінці XIX ст. Росія будувала за один рік стільки кілометрів залізниць, скільки СРСР будував за п'ятирічку.

Образне визначення суті та історичного коріння радянської колгоспної системи дав Є. Маланюк [10, с. 190-191]: «В історії Росії немає нічого нового, нічого, що хоча б у зародку, вже раніше не існувало... Ані «совхоз», ані «колхоз» не є наслідком марксизму чи комунізму чи вигадкою більшовиків. «Совхозом», цебто маєтком державного сільського господарства, були поміщицькі маєтки Московської і Петербурзької імперій аж до 1861 р. «Колхозом» було кожне село («деревня») на теренах етнографічної Московщини від початку історії тих теренів і аж до сьогодні. «Колхози» в постаті «воєнних поселень» культивував на теренах колоніальної України в добі ніби найочевиднішої «європеїзації» імперії підручний диктатор імператора Олександра I – славнозвісний Аракчєєв... Большевизм лише продовжує й поглиблює старі історичні методи з «індустріалізацією» Петра включно...».

На відміну від України, запозичені Росією європейські цінності, не мали місцевого підґрунтя і були отримані ззовні. Зрозуміло, що цей процес запозичення чужого не міг не викликати потужної протидії прибічників місцевих традицій. Під європейським впливом у Росії постала верства західників, які ідейно протистоять євразійським традиціоналістам і в наш час. Так, у російському суспільстві виник розкол між все зростаючим прошарком носіїв європейського гуманізму та архаїчною колективістською свідомістю традиційного євразійського суспільства, яке було поживним

грунтом як для деспотичного царського, так і тоталітарного більшовицького імперіалізму.

Лютнева революція 1917 р. знаменувала перемогу капіталізму в Росії, тобто європейського способу виробництва над азійським. Наступ капіталістичної економіки призвів до розпаду несумісного з ним імперського устрою і спроб побудови колишніми поневоленими народами власних незалежних держав за європейським національним принципом. Однак азійська традиція бере реванш вже за півроку. Жовтневий переворот 1917 р. фактично був потужною реакцією традиційної російської православної свідомості на економічну, культурну, ідеологічну експансію Заходу. Після жовтневого перевороту були знищені основи економіки європейського типу: приватна власність на землю і засоби виробництва, ринкові відносини і, навіть, самі носії цього способу господарювання – сільська та міська буржуазія. Росія вмить повернулася до звичних, органічно властивих їй традицій азійської деспотії та відповідній їй імперській формі надцентралізованого державного устрою, реалізованій в СРСР.

«В комиссарах – дух самодержавья, взрывы революции – в царях...» – писав 1918 р. російський поет українського походження Максиміліан Волошин.

Більшовики знову одержавили землю і всі засоби виробництва. Відсторонивши виробників від засобів і продуктів виробництва, радянське чиновництво стало повним господарем країни. Знову запанувала примусова праця з високим рівнем експлуатації виробника державою через військово-бюрократичну систему. Селян прикріплюють до землі шляхом невидачі паспортів, а жителів міста – до фабрик і заводів через пропуску. Високий рівень експлуатації сприяв утриманню численної армії та активній мілітарній зовнішній політиці. Надцентралізація всіх сфер життя зумовила пріоритет інтересів держави над інтересами людини і незахищеність, безправність останньої.

Так, Російська імперія, змінивши соціальну форму, залишилася за своєю сутністю деспотією східного типу. М. Бердяєв у відомій праці «Истоки и смысл русского коммунизма» [2] дійшов висновку, що «європейська ідея власності цілковито чужа і незрозуміла не лише російському мужикові, а й інтелігентові». Аналогічні думки неодноразово висловлювали як російські, так і зарубіжні мислителі. Так, відомий англійський учений Річард Пайпс вважає, що російській державі з найдавніших часів не властива приватна власність. А за Марксом – це найсуттєвіша риса азійської деспотії. Так званий «особливий шлях Росії», що нині завзято пропагують прихильники «єдиної та неділимої», – це архаїчний, історично збанкрутілий і безперспективний азійський шлях розвитку, який несумісний з економікою ринкового типу.

Не Європа накинула Росії більшовизм у формі марксизму. Навпаки, більшовизм – це органічний і закономірний результат розвитку російської національної ментальності, який поширився у світі з Москви та Петербургу. Про це багато писали видатні російські філософи, історики, письменники М. Бердяєв, Г. Федотов, В. Розанов, Ф. Достоевський, Ф. Тютчев, П. Чаадаєв, О. Герцен, О. Блок та багато інших.

Той же М. Бердяєв на початку ХХ ст. писав: «Більшовизм є третє явище російської великодержавності, російського імперіалізму, – першим явищем було московське царство, другим явищем – петровська імперія... Більшовизм виявився... найвірніший деяким споконвічним російським традиціям... методам управління і володарювання насильством... Радянське комуністичне царство має велику схожість за своєю духовною конструкцією з московським православним царством... Третій Інтернаціонал є не Інтернаціонал, а російська національна ідея... трансформація російського месіанізму» [1].

М. Бердяєв підтримує Г. Федотов, який вважав, що формування радянської людини почалося не з пострілу «Аврори» у 1917 р., а з моменту вкорінення татарського варіанту східної деспотії у Московському царстві: «...Нова радянська людина не стільки виліплена в марксистській школі, скільки вилізла на світ божий із Московського царства... Грунт більшовизму в Росії підготували історичне, фізичне і духовне рабство, община і самодержавство царів. Російський більшовизм є природним витвором російського народу. Витвором широко російським, національним. А накидає Росія світові комунізм, керуючись лиш своїми державними інтересами» [17].

Останнє варто добре пам'ятати прибічникам комуністичної ідеї в Україні. Не випадково для українських комуністів відданість Росії важливіша за їх комуністичні принципи. Вони давно змирилися з приватною власністю, капіталістичним ринком, експлуатацією найманих робітників, але затято захищають імперські претензії Москви до її колишньої колонії України. Українські комуністи солідаризуються з московськими шовіністами в питаннях державного статусу російської мови, входження України в новий союз з Росією, вони ненавидять українських націоналістів-незалежників, які хочуть втекти від московських господарів до цивілізованої Європи.

Отже, рятуючи імперію від остаточної загибелі у 1917 р., більшовики повернулися до споконвіку властивого імперській Росії, але не ефективно в нових історичних умовах, азійського способу виробництва. Вони не змогли протиставити перевагам західної цивілізації нічого кращого як самоізоляція («залізна завіса»), тотальне насильство та запозичення західних новацій (марксизм, індустриальне виробництво, масове копіювання передових західних технологій та взірців техніки і зброї). Зрозуміло, що все це

лише відтермінувало на певний час неминучу загибель тоталітарної деспотичної наддержави.

З 70-х рр. XX ст. тоталітарна держава імперського типу з неефективною неринковою економікою не могла прогнати своїх громадян. Вона існувала за рахунок демпінгового продажу природних багатств (насамперед нафти і газу) в Європу. Падіння цін на нафту змусило М. Горбачова розпочати «перебудову» та ввести елементи ринку до несумісної з ним системи. Як відомо, саме поширення ринкових відносин у XIX–XX ст. зумовило розпад великих європейських імперій на національні держави. Це ж сталося і з Радянським Союзом, який розпався через несумісність архаїчного імперського устрою з сучасною ринковою економікою.

На руїнах імперії

Сказане дає підстави для висновку, що розпад Радянського Союзу – це закономірний процес неминучої загибелі неефективної в сучасних умовах через несумісність з ринковою економікою, надцентралізованою архаїчною державою імперського типу. Історичний досвід людства свідчить про неминучість розпаду імперій, як архаїчних держав з негнучким адміністративним устроєм та неефективною економікою, що базується на примусовому азійському способі виробництва. Як відомо, європейські імперії XIX–XX ст. розпалися на окремі національні держави (Польща, Фінляндія, Угорщина, Хорватія, Чехія, Словаччина тощо). Це дає підстави досить впевнено прогнозувати подальший розвиток державотворчих процесів на пострадянському просторі.

У сучасній історичній обстановці будівництво національних держав європейського типу (Литва, Латвія, Естонія, Грузія, Україна, Білорусія) на руїнах по азійськи деспотичної радянської імперії неминуче і є тільки питанням часу. Як, до речі, неминучим є розпад релікту Російської імперії, яким є сучасна РФ, через архаїчність і неефективність імперського устрою в сучасному динамічному світі. Як існування Радянського Союзу за Л. Брежнєва базувалося на демпінговому експорті величезних обсягів енергоносіїв, так путінська стабілізація сучасної Росії напряму залежить від високих цін на газ і нафту.

Переможна хода європейських цінностей Україною доби незалежності пояснюється не лише їх перевагою, а й споконвічною належністю Русі-України та козацької України до Європи не тільки в географічному, але й цивілізаційному сенсі цього слова. Помаранчева революція 2004 р. та Євромайдан 2014 р. символізували перемогу європейських цінностей в українському соціумі. Вони переконливо показали всю хибність тверджень про нібито споконвічне тяжіння України до євразійської цивілізації. Соціологічні опитування свідчать, що більшість громадян України орієнтуються на європейські життєві, культурні та ідеологічні стандарти. Стрімке просу-

вання європейських симпатій на схід, є ще одним свідченням помилковості тверджень про нібито споконвічне тяжіння України до євразійської цивілізації.

Московське царство з часів свого виникнення в лоні Золотої Орди базувалося на азійському способі виробництва, який зумовлював імперський устрій Росії до наших часів. А імперії – це надцентралізовані, мілітаризовані держави, що живуть коштом загарбаних провінцій. Коли ресурси колоній вичерпуються, імперія здійснює чергову військову агресію на землі сусідів. Прикладом таких загарбницьких нападів є численні імперські війни Росії, в тому числі й російська агресія у Крим та Донбас 2014-2016 рр. Отже, імперський устрій Росії – джерело постійної загрози для її сусідів (в тому числі для України), оскільки імперія не може не воювати.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що протягом усієї історії Україна була органічною частиною європейської цивілізації. Її зв'язки з євразійською Росією не є природними, давніми і об'єктивно зумовленими геополітичною позицією України на мапі Європи. Її насильницька переорієнтація з європейського Заходу на євразійський Схід відбулася протягом останніх століть за доби найбільшої експансії московського імперіалізму. Україна (як і Білорусь, Молдова, Литва, Латвія, Естонія) через свою невдалу геополітичну позицію опинилися у прифронтовій смузі зіткнення європейської та євразійської цивілізацій. З пізнього середньовіччя на їх теренах точилися міжцивілізаційні збройні конфлікти – тривалі російсько-польські війни, походи на схід Наполеона, німців 1914 та 1941 рр., російська експансія на Захід за Петра I, Катерини II, Миколи II, Й. Сталіна. Лише внаслідок останнього міжцивілізаційного конфлікту (Друга світова війна) Україна втратила близько 11 млн чоловік і майже всю інфраструктуру. Народи цивілізаційного порубіжжя не тільки втрачали державність, а й були вимушені постійно боротися проти асиміляції за власну етнічну ідентичність. Унаслідок цих несприятливих обставин Україна протягом останніх століть була брутально відірвана від європейської спільноти і загарбана Російською імперією.

У зв'язку з перемогою в усьому світі європейських принципів організації суспільства перед сучасною Україною стоїть проблема повернення до Європи, від якої її відірвали відносно недавно і всупереч її бажанню. Для України немає реальної альтернативи входженню в європейську сім'ю народів і трансформації у національну державу європейського зразка. Адже сучасній Європі властивий саме національний принцип державотворення, що повинна збагнути державна еліта нових пострадянських країн.

«Особливий шлях Росії» – це безперспективний азійський спосіб виробництва, що не може протистояти ринковому європейському і прирікає населення на злидні та безправ'я в азійській деспотії. Тому для пострадян-

ських країн немає альтернативи руху в бік цивілізованих країн Західної Європи, що базуються на ринковій економіці і влаштовані за принципом національних держав. У цьому запорука незалежності України.

Цивілізаційна орієнтація українства на Захід – це не тільки данина давнім історичним зв'язкам. Можна сказати без перебільшення, що приєднання до цивілізованої Європи є питанням життя чи смерті української нації. Історія переконливо свідчить що, політика етноциду була засадничим принципом існування Російська імперії, починаючи з тотального нищення псково-новгородців Іваном IV і закінчуючи сталінськими голодоморами та путінським «примиренням» Чечні. Враховуючи масштаби етноциду українців в ХХ ст., можна не сумніватися, що чергового «єдинення» під патронатом Москви українці не переживуть.

Натомість етноцид не властивий сучасній Європі, бо вона існує у формі національних держав, а не уніфікованих централізованих імперій. Отже європейський вибір – єдина реальна перспектива існування української нації у ХІХ ст.

Швидка інтеграція до цивілізованого Заходу – єдиний шлях самозбереження української нації, гаслом якої повинен стати перефразований заклик М. Хвильового: «Геть від Москви, назад в Європу!». Для України немає альтернативи руху в бік цивілізованих країн Західної Європи, які базуються на ринковій економіці і національному принципі державного устрою. У цьому – запорука незалежності України.

Джерела і література

1. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1991.
2. Вернадский Г. В. Монголы и Русь. – Тверь, 1997.
3. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних відносин. – К., 1993.
4. Грушевський М. С. На порозі нової України. – К., 1918
5. Гумилев Л. Н. От Руси к России. – М., 1992.
6. Дорошенко Д. І. Нариси історії України. – Львів, 1991.
7. Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994. – 256 с.
8. Залізняк Л. Від склавинів до української нації. – К., 2004. – 256 с.
9. Криворотов В. Вехи. Взлеты и падения особого пути России // Знание – сила. – 1990. – № 8-9.
10. Маланюк Є. Книга спостережень. – К., 1995.
11. Огієнко І. Українська культура. – К., 1918.
12. Покровский М. Н. Русская история. – Т. I. – М., 1929.
13. Селюнин В. Истоки // Новый мир. – 1988. – № 5.
14. Тойнбі А. Дослідження історії. – Т. I, II. – К., 1995.
15. Трубецкой Н. К проблеме русского самопознания. – Берлин, 1926.
16. Трубецкой Н. С. История, культура, язык. – М.: Универс, 1995.
17. Федотов Г. Россия и свобода. – Нью-Йорк, 1936.

18. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003.
19. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – М., 1993.
20. Fukuyama F. The end of history // The National Interest. – № 16. – Summer. – 1989.

Leonid Zaliznyak

UKRAINE AND RUSSIA: A WARE OF CIVILIZATIONS

Чоловік вивішує плакат із написом «120 мільйонів людських жертв» на пам'ятнику Леніну в центрі Києва 26 серпня 1991 р. На іншому плакаті написано, що комуністична партія «не має морального права на існування». (фото: Єфрем Лукацький)